



הרב ד"ר מנחם עמנואל הרטום ז"ל

1 9 1 6 - 1 9 9 2

## תוכן העניינים

### לדמותו

7	בניהו, מאיר - דברים אחדים
9	וילכר, אשר - עמית ורע
14	כהן, אהרון - פגישות - שלושה מעגלים
17	סומך, אלפרדו משה - זכרונות של תלמיד
20	קולבי, שאול פאולו - לזכרו
26	ראובני, יעקב - זכרונות חבר לעבודה
33	קאסוטו, דוד - אדם ישר ונאמן
37	ראבילו, אלפרדו מרדכי - קווים לפעולתו
43	

### לזכרו

55	בן זמרה, אליהו ציסרה - "תורת חיים" בפסיקת בתי המשפט בישראל
57	
109	בן ששון, יונה - שואה אחר שואה
115	השינג, יצחק - הטיפול בחולה טרמינלי
117	וולטירא, חיים ויטו - במלאת תקי' שנה לגירוש יהודי ספרד
127	- רומא וירושלים בימי קדם
133	ורדי, מאיר מקס - בשיבתה בביתה ובלכתה בדרך
137	חקק, הרצל ובלפור - ר' אלעזר והמכוער
157	כהן, ישר, יוחנן - היום הרת עולם
163	נוימן, יעקב - מצוות ביקור חולים מן התורה או מדרבנן?
167	פרומקין, יעקב - כימי שמים על הארץ
171	קאופמן, אשר זליג - ועד מגדל המאה קדשהו
177	שפיניר, זאב - התמודדות עם בעיות שהזמן גרמן

### יהדות איטליה

183	דוד, יונה - משה בן יואב ושירתו
184	הרטום, לאה - משפחת הרטום באסטי שבאיטליה
192	סומך, אלברטו משה - פיוטים בלתי ידועים
200	פיאטלי - סרמוניטה - פירוש לספר מלכים מבית מדרשו של הרי"ד
212	רופא, אלכסנדר - ציון יעלו לקץ הימין
280	

## תורת חיים

293

### הקדמה

295

### תורת חיים מהי

297

### הנהגה רוחנית בימינו

305

### סנהדרין בימינו?

307

### על הרשויות במדינתנו

309

### בעניין חידוש הסנהדרין

312

### על סמכות רבנים

313

### רבנות, מדינה ופוליטיקה

319

### מה בין סנהדרין לגדולי התורה?

324

### תקומת ישראל - חשבון נפש לאומי

327

### שנת העשור למדינת ישראל

328

### הניגוד בין דת ומדינה אינו קיים

332

### לאחר הנס ובצפיה לנס חדש

340

### יום שחרור ירושלים

344

### נחפשה דרכינו ונחקרה ונשובה עד ה'

346

### "ביטחון" מול קדושה ואמונה

354

### מה הביאנו למצבנו?

356

### מבעיות השעה

361

### תפילה וצומות בימינו

362

### ומה עם הצומות?

368

### למהותו של בית הכנסת

371

### האם מחקר הסטורי חופשי מותר ביהדות

373

### סמלים ביהדות - מיסטיקה וקבלה

374

### ניתוחי מתים

376

### למועד שנת השמיטה

381

### גיוס לצה"ל - שחרור בחורות ובני ישיבה מהצבא

385

### על גיוס נשים ובני תורה

392

# לדמותו

404 השימוש בצה"ל לפינוי מתנחלים ומניעת הגנה עצמית  
406 הרהורים על הר הבית  
408 העלייה להר הבית  
410 פרשת החפירות בעיר דוד

## מפרי עטו

413 סליחה לתפילת נעילה  
415 תפילה לפני אכילת אפיקומן  
417 יוצר ליום העצמאות  
418 דרשה בבר מצווה של בנו יואל

## כתביו

423 רשימת כתבי מנחם עמנואל הרטום  
425

## תולדות חייו בתמונות

447

## נוסח התפילה בבית האבל

476

# פירוש לספר מלכים מבית מדרשו של רי"ד

מרדכי א' פיאטלי - הלל מ' סרמוניטה

מחקרים רבים הוקדשו למפעלו החשוב של ר' ישעיה בן מאלי מטרנאני (הראשון או הזקן 1180-1250 בערך), גדול הרבנים בדרום איטליה במאה הי"ג, הן בתחום פרשנות התלמוד ותולדות ההלכה והן בנושא פרשנות המקרא<sup>1</sup>. כידוע בעל "תוספות רי"ד" חיבר גם פירוש לתורה שהגיע לידינו בתמציתו וכן פירוש לני"ך שהוציא לאור החכם א"י ורטהימר<sup>2</sup>; במהדורתו ובכל כה"י של פי רי"ד למלכים שנבדקו על ידינו הפירוש לסי מלכים מגיע עד מ"א פרק ז' פסוק י"ד בלבד<sup>3</sup>. כמו כן פירושו לתרי עשר מגיע רק עד סי נחום ג', י"א כאשר ברוב כה"י הפירוש למלכים הושלם ע"י ר' בנימין בן יהודה בוציקו מרומא (1285-1330)<sup>4</sup>.

בבדקינו את כה"י L1010 מספרית בית המדרש לרבנים באמריקה (JTS) הכולל פירושים לנביאים המיוחסים לרי"ד נוכחנו לדעת שכל הספרים שווים לנדפס (לבד משינויים בסי שופטים ובמיוחד בסי שמואל) כאשר הפי למלכים ולתרי עשר מופיעים בשלמותם, ושבעת הפרקים הראשונים של הפירוש לסי מלכים נוסחם דומה למהדורת ורטהימר אך אינו חופף לו. הפירושים הללו בנויים בסגנון קצר, פשטני ומילולי המבוססים על פירושי רש"י ורד"ק בעיקר, כשיטתו של רי"ד<sup>5</sup>.

בהכירנו את הרב מנחם עמנואל הרטום ז"ל להיטותו ואהבתו לפירוש פשטני של המקרא ובמיוחד למסורת הפרשנות האיטלקית, מצאנו לנכון להוציא מאפלה לאורה את הפירוש לסי מלכים מבית מדרשו של רי"ד (כנראה מאחד תלמידיו), עפ"י כה"י הנ"ל (עד יחיד למיטב ידיעתנו), לזכרו ולעילוי נשמת המנוח שתרם רבות ללימוד תורתן של יהודי איטליה ולהחדרת תורה בקרב יהדות ז"ל.

## א. תאור כה"י:

כ"י L1010 שבספרית בית המדרש לרבנים בניו יורק (סימנו במכון לתצלומי כה"י העבריים שבירושלים, סי 24209) כולל פירוש לנביאים "להרב הגדול ורבינו ישעיה זליע [זכורנו לחיי עולמים]" (דף א1). אולם, כאמור לעיל, ככה"י מופיע פירוש לסי מלכים ופירוש לחבקוק עד סוף תרי עשר שכנראה מקורם מבית מדרשו של רי"ד. כמו כן תשלום הפי לסוף יחזקאל הוא מפ"י רש"י<sup>6</sup>. ככה"י 176 דף על קלף (גודל הדף: 160x260 ס"מ). המצחף מכיל 17 קונטרסים בני 10 דף, פרט לאחרון שהוא בן 6 דף. הכתיבה היא איטלקית

הקדמה פ"י ז' זמן הגבלה שהיה יחיד...  
הקדמה פ"י ז' זמן הגבלה שהיה יחיד...  
הקדמה פ"י ז' זמן הגבלה שהיה יחיד...

בכסף שקלים חמישים שיש לזה חמישים שקלים אינו עונה אלא על שטר הקנין והנה פירוש שטר הקנין ושם פירוש שטר הקנין.

# מלכים

והמלך חזקן בא בימים וגו' ולא יחס לו מפני שראה המלך על ירושלים וחרבו שלחה כמו שאמר למעלה בסוף ספר שמואל עתה נעקבד רמז ונהד לו סוכנת לשו חמישים כמו וטוקע עזים יסכן בס' והמלך לא ידעה לא רל רצה לרא עלה שהגדולה מהממרה ולא הכעלה ואותו ילה אחרי הכשלות אכשלוס היה בן מעכה וארונה היה בן חגית ואחרי שילדה מעכה את אכשלוס ילדה חגית את ארונה וכן מפורש בספר שמואל ובהלכות ש"אכשלוס שהיה בכור כתר מת נשאר ארונה כתר עתה מוטל והוא היה ראוי למלך אכן החלף שהגדולה טבעה בזה חלם ממנה ומשם היה ז"ל יוצא עין חגל ואה נתן הנביא לא קרא אהב שהיו חפצים במלכותו ק' קרא ואורב שלא היו חפצים במלכותו לא קרא משנת אר פנע והגוף מפני שנתחדו שם ה"ים נפל האחר ומיטפנו משררה חטאים מנו מוסרים ומעוררים כמו קולע אל השערה ולא יחטיא והתגל סירבבדף הי ארוב המלך לשלם לחמן אחר וכן כל עולם שכתבה מתפרש לחמן חייך והכרת והפליגי התגל קטיירא וקלעיא קין השסן ססן אה המלשה שעשה משה רביע שממם נמסחין המלכם והתקן מתיקן ריבו כ"ג בלשו הנביא ויחזק בקרואת המזבח מי שהיה חותם למה והיה ירא שמה יר יהתק היה מחייק בקרואת המזבח שימחול לו בעצמו אהבה השם ומפני זה כ"ג הוי"ג מזיד מעב מזבח הקחמ למת שלחנ געחא בעבור קרואת המזבח למען השכיל ונעלה וישם רמי מלחמ

דף 29 ב - תחילת פי רי"ד לספר מלכים

בנה כן באכנס לקסוה ולחזק החומה כמו שאומ' לפנים. וחצר הגחלה  
 סכב להיכל היא העזרה כמו שהיה החצר למשכן. ולחצר בה יי' הפעולה  
 הוא היכל שגם ההיכל והאולם שלפניו עשה שלשה טורים אבנים  
 ועור אחר ארזים לחזק הבניין. חיים מיצר. שם האומן היה חיים  
 ואבן איש צב רבצור בעני חיים מלך צר | ויצר. פעולה ראיה ואעשה  
 יקרא יציר כמו ובמקבות יצרהו. שאונת עשרה אמה קומת והרברי  
 הימים הוא אומ' שלשים וחמש אמה קומתו יציען שערות. טוהרת והא  
 והאמה החסירה חיצ אמה היתה בכל אחר כראשו שאיט חומה למל  
 למלאכה שאור העמוד כך פי המצרה. וחוט שנים עשרה אמה יחוב  
 עב היה שהיה מקיפו חוט שלשים עשרה אמה. ופרט גבן ימור  
 הראשון וילמוד השע ממאן ופי עביו שלשע וילמוד. האשון ממט ספ  
 ספ וילמוד אומ' שהיו מלכים. ושא. כותרות נקראו כותרות מופ' שהו  
 שמרים על ראשי העמודים ככתר. ומעשה הכותרות היו כמו שע  
 אגנים ההמתן עומך כראש העמוד ובית קיטולו למעלה והעליון בית  
 קיטולו למטה כפי עלה המתון נמצאת רחבה במקום הרבה וטענת  
 יקטלה ושל האמן הרחוק היה רחבו כמדת עובי העמוד ומקיפו חוט  
 שלי' אמה ושול' האדן העליון כמו כן כמדה י: שאמרנו נמצא מקום  
 הרבן עובין הרבה ביותר שאיט מקיפו חוט שלי' אמה מוטף לא היו  
 מעשה מקשה אלא מוטף כבשן חמש אמות קומת. ובסוף הספר  
 אומ' שלש אמות טעם במשנה ארבעים ותשע מידות טעם אמות הרב  
 הרחוקות שלכותרות היו טוהר לעמוד שלא היה בהם צודה שכבים  
 מעשה שבכה. האגנים העליונים הכפיים על הגמטוב קנא שוכים  
 שהם עשויים מעשה שבכה כמו בשבכה שבראשי הנשים שהיא עשויה  
 בעץ כיפה גרילים מעשה שרשרות. שבעה גרילים עשה וקבע ראשיהם

דף 35 א - תחילת פי התשלום למלכים

בינונית מסוף המאה הי"ג או תחילת המאה הי"ד. בכל עמוד 24 שורות, עם  
 שימוש במילוי גראפי להשלמת שורות. קיצורי המילים הם באמצעות נקודה  
 או גרש מעל האות האחרונה. ראשי תיבות הם באמצעות נקודה מעל כל  
 אות. שם הויה מופיע בשלושה יודים בצורת משולש שלשמאלם גרש (עיין  
 בצילומי כה"י).

בשולי הפירוש לנביאים ראשונים, הערות בכתיבה זעירה מן המאה הי"ד  
 (מיד אחרת), שבהן מוזכר ר' שלמה (רש"י. דף א1, 2 ועוד), פרי"ק (ר' יוסף  
 קרא. דף 18א ועוד); ר' דוד קמחי (2א ועוד), ר' גנאח (דף 41א ועוד), ראבי"ע  
 (דף 220), ר' מאיר הכהן ור' יהודה הכהן מצרפת (דף 3א); בדף 224 כתוב:  
 "שמעתי מפי ר' יואב".

להלן פירוט תוכן כה"י: דף א1: "עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ. פירוש ספר  
 יהושע להרב הגדול ורבינו ישעיה זל"ע"; דפים א1-33: פי ליהושע (שוה  
 לנדפס); א4-10א: פי לשופטים (עם שינויים מהנדפס); א10-29ב: פי לשמואל  
 (עם שינויים מהנדפס); 29ב-48ב: פי למלכים (מפורסם לקמן); 48ב-90א: פי  
 לישעיה (שוה לנדפס); 90ב-106ב: ירמיהו (עד נב, יד, שוה לנדפס); 106ב-  
 125ב: יחזקאל (מפרק ז, כ, עד פרק מ'. שוה לנדפס);<sup>7</sup> בדף 125ב: "נשלם  
 יחזקאל מפי רבינו ישעיה"; בדי 126א-140ב: "פירוש המשכנא שליחזקאל מרבינו  
 שלמה ז"ל"; די 126א-140ב: פירוש רש"י לסי יחזקאל (מפרק מ עד הסוף);  
 141א-147ב: פי להושע; 147ב-148ב: פי ליואל; 148ב-152א: פי לעמוס; 152א:  
 פי לעובדיה; 152א-152ב: פי ליונה; 152ב-156א: פי למיכה; 156א-157ב: פי  
 לנחום (עד פרק ג פסוק יא). דף 157ב: "נשלם נחום. עד כאן פי הגאון  
 זצוק"ל". פי תרי עשר ע"כ, שוה לנדפס; 158א-161ב: פי לחבקוק; 161ב-  
 163ב: פי לצפניה; 163ב-164ב: פי לחגי (בכ"י: דרוש); 164ב-174א: פי  
 לזכריה; 174א-176ב: פי למלאכי. בסוף כה"י (דף 176ב): ברוך נותן ליעף כח  
 ולאין אונים עצמה ירבה, כבודך השם<sup>8</sup>, חזק הסופר ואמיץ הקורא בו אמן.  
 כשושנה סמו"ט [סור מרע ועשה טוב] אמן" עם חתימת הצנזור: Camillo  
 Jaghel 1619"

אין לשלול שכה"י הינו מיד המחבר היות ואין טעויות סופר (פרט למילה  
 אחת המופיעה בפי למל"ב טז, יד: "נגש" תחת "נגנז"; אולם שם ההעתקה  
 היא מדברי רש"י).

**ג. דרכו בפירוש המקרא**

מחבר הפירוש כמו רש"י אוהב את הקיצור ופירושו קצרים ופשטניים,  
 לדוגמא במל"א ט, כד, הוא מפרש: "כך נראה לי לפי הפשט ולפי מה שכתו

בדברי הימים" (ועיי"ש). או במל"א כ, לד: "ואינו דרך הפשט" (עיי"ן שם). אולם לפעמים מרחיב הוא את הדיבור במקום החשוב לפירוש או לעריכה, למשל בעניין בית המקדש.

כרש"י משלב הוא מדי פעם את פירושו בשברי פסוקים בסגנון עדין ונאה. לדוגמא במל"א יח, מה, הוא כותב: "וירכב אתאב. אחרי כן וילך יזרעאלה". הגדרות פירושו הן חדות ובהירות; לדוגמא במל"א יא, יט: הגבירה. המלכה. או למשל במל"א יא, לו: "ניר. ממשלה".

בפירוש ישנם כמה פסוקים המוסברים כ"מקראות קצרים". רבים מהם פורשו גם ע"י רש"י ורד"ק ללא ציון "מקרא קצר" ובפירושו זה מצויין; כגון במל"א ז, יח: "לכסות [את] הכותרות אשר על ראש הרימונים. מקרי מסורס וקצר הוא, לכסות הרימונים את הכותרות אשר על ראש העמודים". או למשל במל"א יח, ד: "חמשים איש במערה. אחת וחמשים במערה אחרת והוא מקרא קצר". וכן במל"ב כה, ד ועוד.

מחבר הפירוש משתמש באותן לשונות שבפרושי הרי"ד, כדוגמת "מתפרש" (מל"א א, לא: "וכן כל עולם שבתורה מתפרש לזמן ארוך"; מל"א ד, ה: "כמו שמפרש והולך"); "עונה" (מל"א ו, א: "בשנה הרביעית. לסוף הפסוק עונה בשנה הרביעית למלוך שלמה על ישראל" וכן מל"א ז, ג ועיי"ש)<sup>10</sup> "לפנים" (מל"א ט, כד: "ומה שאומי לפנים גבי ירובעם וירם יד במלך, וזה הדבר אשר הרים ידו במלך שלמה"). "וראו לרדוף אחר פתרון המילות" (מל"א ז, כז). "שם פירשתי המקראות" (מל"א ט, כג) "הבורא" (מל"א יד, יג; מל"ב ח, טז; מל"ב יט, כג ועוד)<sup>11</sup>

פירושו לעתים, ביקורתיים ומתמיהים. ראה למשל במל"א ט, ב: "וירא יי אל שלמה. מחובר למקרא שלמעלה". וכן במל"א כא, כה: "רק לא היה כאחאב. דברי בעל הספר הם".

בפירוש כמה הזכרות מן התלמוד והמדרשים, כאשר לפעמים מצטט רבנו מן הפירושים שלפניו. להלן המקורות: מל"א ב, יז: "כמו שפירשו רבותי ז"ל בסנהדרין בפ"י כהן גדול" וכן מל"א ה, ו. "המפורשים במדות" (מל"א ו, ה). "בהמוכר את הבית" (מל"א ו, ה) וכן שנינו במדות" (מל"א ו, ו) "בפרי המוכר פירות" (מל"א ו, כ). "בלשון משנה טטרגון" (מל"א ו, לג; שונה ממדהי ורטהימר). "שנינו במשנת ארבעים ותשע מדות" (מל"א ז, טז). "מפורש בעירובין" (מל"א ז, כד; שם פסוק כז); "כך שמעתי" (מל"ב ג, כז) (שימוש במקור תלמודי ללא הזכרתו). "ובסדר עולם" (מל"ב ח, בו; וכן במל"ב טו, ל; שם יז, ג). "בפרי ארבע מיתות בסנהדרין" (מל"ב יז, לא). "בפרי דיני ממונות בתרא" (מל"ב יח, יח).

כפירוש מבית מדרשו של רי"ד וכפרשנים פשטניים אחרים (רד"ק, רש"י וכדומה) גם כאן אנו מוצאים שימוש ועזר בתרגום יונתן לנביאים, הן כביסוס והוכחת אמיתות הפירוש והן כציטוט במקום פירוש. לדוגמא במל"ב ו, ט: "נחתים. שם יורדים ואורבים, תרגומי וירד ונחת". או מל"א יא, יג: "נשים שרות. תרגום נשין מלכן שכולן היו מלכות". וכן מל"א יד, טז: "ויתן את ישראל. תרגו' וימסרתי ישראל". לפעמים נוסח התרגום המובא אצלנו שונה מן הנוסח המודפס שבידינו<sup>12</sup>. להלן רשימת השינויים: מל"א י, ה; כ, יא; כ, יח; מל"ב ג, יג; ט, יג; טו, י (ראה בהערות לפי לקמן, מסי' 172, 240, 249, 281, 325).

בענייני קרי וכתוב רבינו כותב תמיד מלא לפי הקרי (יוצא דופן עיין בהערה 396 לפירוש להלן).

ישנם בפירושו חילופי נוסחאות בנוסח המקרא. לדוגמא במל"א ז, יח: "הסבכה" צ"ל "השבכה"; מל"א ט, כה: "והקטיר אותו" צ"ל "אתו". מל"א יח, מב (וכן מל"ב ד, לד): "ויחגר" צ"ל: "ויגהר" ואולי היה לפנינו נוסח אחר. מל"א כ, יא: "יתקולל" צ"ל "יתהלל". בפ"י לזכריה יא, טז (כ"י) כתוב: "ויש ספרים שכת' בהן הנה אנכי מקים רועה בארץ והוא הנכון". בהשמטת המילה "כ"י" מכאן יש להוכיח שהיו לפני המחבר שתי גרסאות. בפירוש מעיר הוא לעתים הערות דקדוקיות. למשל מל"א יב, ח: "אשר. מילת אשר יתירה". כמו"כ מציין הוא הערה דקדוקית בעזרת ניקוד, ראה מל"ב ט, כה: "זכור אני כמו זכור".

## ג. הפירוש ויחסו למפרשים שלפניו

### 1. היחס לפירוש רי"ד

כפי שהוזכר כבר הפירוש למלכים שיצא לאור ע"י ורטהימר מגיע עד פרק ז, פסוק יד. לעומת זאת הפירוש המפורסם להלן לראשונה מכיל בנוסף לפרקים אלו פירוש לכל ס' מלכים. בכה"י הפירוש בא ברצף בחטיבה אחת מה שאין כן בפ"י לתרי עשר (המקביל למהד' ורטהימר), שבסופו כתוב "עד כאן פ"י הגאון" ורק אחר כך מובא תשלום הפ"י. יש להסיק שהפירוש הינו פרי יד מחבר אחד, ברי שראשית פירושו הינו עיבוד ופיתוח שלפירוש רי"ד הנדפס.

בהשוואה בין הפרקים החופפים בין שתי המהדורות (כה"י ורטהימר) נתגלו שינויים, הן בפירושים שאינם מופיעים בנדפס ומופיעים בכה"י והן ההפך. כמו"כ ישנם כאלה שנמצאים בשתי המהדורות, אך אינם זהים לחלוטין. יש לציין שדיבורי המתחיל זהים ברובם. להלן השינויים בין המהדורות:

**2. היחס לפירושי רש"י ורד"ק**  
 מחברנו מתבסס רבות על פירוש רש"י ולעתים גם על פני רד"ק. ישנן העתקות מהם בתוכן ובלשון. לפעמים הפיי שזור בפירושים של שני החכמים (למשל במל"א ז, ל עיי"ש). כמו"כ דיבורי המתחיל זהים לרוב עם ד"ה של רש"י ורד"ק.  
 להלן דוגמא להשתמשות בפיי רשי (מל"ב יד, כב):

רש"י	כה"י
<b>אחרי שכב המלך.</b> אחרי מות אביו, אחרי שכב המלך. ארי מות אמציה	<b>אחרי שכב המלך.</b> אחרי מות אביו, אחרי שכב המלך. ארי מות אמציה
אביו מכאן אתה למד שמלך עוזיהו	אביו מכאן אתה למד שמלך עוזיהו
בימי אביו ומ"מ לא ניתנה אילת	בימי אביו ומ"מ לא ניתנה אילת
בידו עד לאחר מות אביו...	בידו עד לאחר מות אביו...

דוגמא להעתקת דברי רש"י כמעט בשלמותם נמצא בפיי למל"ב טז, יח:

רש"י	כה"י
<b>מוסד השבת.</b> גג אוהל עשוי לצל	<b>מוסד השבת.</b> גג אוהל עשוי לצל
לשבת תחתיו בעזרה ביום השבת.	לשבת תחתיו ביום השבת. <b>ואת</b>
<b>ואת מבוא המלך.</b> שהיה בא בו	<b>מבוא המלך.</b> דרך שהיה בא מביתו
מביתו לבית י"י, דרך החוץ הסב אותו	לבית י"י, הסב אותו במקום הצנע
במקום הצנע מפני מלך אשור שלא	מפני מלך אשור שלא יחמוד אותו
יחמוד אותו הכלים וגם את המבוא	הכלים וגם המבוא הסב שמא
הסב שמא יצטרך להחבא ויברח	יצטרך להיחבא ויברח בהיחבא.
בהצנע.	

שימוש בפיי רד"ק מוציאים אנו, למשל, במל"ב י, ג:

רד"ק	כה"י
<b>והילחמו על בית אדוניכם.</b> לנסותם	<b>והילחמו על בית אדוניכם.</b> כלומ'
כתב להם כן.	תראו אם תוכלו להילחם בי לנקום
	מיתת אדוניכם.

א. הפסוקים המפורשים במהד' ורטהימר בלבד הינם: פרק א, ז; א, כא (בחלקו); א, לג; א, מה. פרק ב, ה; ב, כד; ב, כח (בחלקו); ב, לא; ב, מא. פרק ג, א; פרק ו, י (בחלקו); ו, כב (בחלקו); ו, לז; פרק ו זהה ברובו ואילו פרק ז שונה לגמרי.  
 ב. הפסוקים המפורשים רק במהדורתנו הינם רבים וצויינו בהערות המהדורה (ראה לקמן).  
 והנה דוגמא לפיי המופיע בשתי המהדורות בשינוי (פרק ו, כז):

מהד' ורטהימר	כה"י
<b>ויתן את הכרובים בתוך הבית.</b>	<b>ויתן (שני) [את] הכרובים בתוך הבית.</b>
שנתן אחד לדרום ואחד לצפון	שנתן אחד לדרום ואחד לצפון
ואהרן נתן תחת שני כנפיהם הפנימיים	והיו פניהם למזרח אצל ההיכל.
שהיה תחתיהן חלל עשר אמות.	<b>וכנפיהם אל תוך הבית.</b>
	כנף הימנית שלזה הכרוב וכנף
	השמאלית שלזה היו אל תוך הבית.
	<b>נוגעות כנף אל כנף.</b> ותחתיהן
	היה הארון שהיה חלל תחתיהן עשר
	אמות.

במקרה זה הפיי במהדורתנו מפורט יותר.

דוגמא נוספת במל"א ד, ד:

מהד' ורטהימר	כה"י
<b>וצדוק ואביתר כהנים.</b> יש לתמוה	<b>וצדוק ואביתר כהנים.</b> יש לתמוה
והרי כבר גרש אביתר ואמ' לו	והלא כבר גירש אביתר ואמר לו
ענתות לך על שדך, והאיך מינה אותו	ענתות לך, ויש לומ' אביתר אחר היה.
עכשיו עם צדוק, ועוד בימי דוד כך	
כתי' וצדוק ואביתר כהנים.	

בדוגמא זאת הפיי במהדורתנו מתומצת, אולם עם תירוץ לקושיא המובאת.

לרוב המחבר אינו מזכיר את מקורותיו, אולם כאשר מזכיר הוא את רשימי  
מזכירו בשם "המורה" (כגון במל"א ו, ח; מל"א ז, טו; מל"ב כב, ח; מל"ב  
כג, כב ועוד הרבה). יש להוסיף שכינוי המורה לרשימי מצוי בפירושי רי"ד  
ותלמידיו<sup>13</sup>. רד"ק מוזכר במפורש במל"א י, טו: "כך פירש דוד קמחיי".  
במיוחד בפיי למל"ב מחברנו קיצר את דברי רשימי והרבה להשתמש בו,  
ואגב השתמשות בפירושו מתרץ הוא לעתים, קושיות שהעלה "המורה".  
כגון במל"ב יג, י' אנו מוצאים תירוץ מקורי לשאלת רשימי:

רשימי

**בשנת שלושים ושבע שנה וגו'.** מקרא זה מוכחש משני צדדין ולא מצאתי  
לו מתקן שהיה לו לומר שלשים ותשע שהרי עמד אביו בשנת עשרים ושלוש  
ליואש ומלך שבע עשרה שנה נמצא שמת בשנת שלשים ותשע ליואש ועוד  
הא אמור למטה בענין בשנת שתים ליואש בן יהואחז מלך ישראל מלך  
אמצייה בן יואש מלך יהודי נמצא שעמד יואש בן יהואחז בשנת ארבעים של  
יואש שהיתה שנה אחרונה לו ובשנה שנייה ליואש בן יהואחז מלך אמצייה  
ואף כי תאמר שמלך אמצייה בשנת מות אביו וקרא הכתוב שנת שתיים  
ליואש למדת שלא מלך יואש מלך ישראל עד שנת שלשים ותשע של יואש  
מלך יהודה.

כהיי

**בשנת שלושים ושבע שנה ליואש מלך יהודה.** והלא בשנת שלשים ותשע  
מת יואחז אביו והיאך אומי שמלך יהואש בשנת שלשים ושבע, אמי המורה  
לא מצאתי לו מתקן ונראה לי לומי שמלך בחיי אביו שתי שני.

#### ד. תשלום הפיי לתרי עשר והפולמוס נגד הנצרות

סגנונות הפירושים לסי מלכים ולתשלום תרי עשר תואמים והנה דוגמא לכך  
מסי חגי (ב, יד): "כן העם הזה וכן הגוי הזה [...] וכן כל מעשה ידיהם.  
קרובים ועלולים לקבל טומאה מלקבל קדושה וטהרה שהרי הן רשעים  
ולפיכך כל [ן] אשר יקריבו שם. למזבח טמא הוא ואינו מתקבל לפני הבור'  
עד שיטיבו מעשיהם. כך פשט הרב המקרא הזה".

בפירוש זה רואים אנו יפה כיצד רבינו משלב ושזור פירוש פשטני, קצר וקולע  
בפסוק; משתמש הוא במונח הבורא, ובסוף מזכיר הוא את "הרב" שאינו  
רשימי, רד"ק או אבן עזרא ויש להניח שכוונתו לרי"ד. גם שימוש בתרגום,  
בפיי רד"ק ורשימי, וכן הערותיו הלשוניות מורים על אותו מקור של שני

השורק בחולם כגדוהו. הגע אלך לעשות טקמה ממך. והכרת מן הארץ ערך  
הערך שהיית עושה. כל העולם וכאשר האמי מן ארץ ארץך כך תאמי מן ערך  
ערךך. ולא ישמע עור קול מלאכה. המלאכה שהיית שולחת לכל המלכות  
לקחה מהם מים. ונתלתה הקמץ בצרי שהיה לו לומי מלאכה. והוא כמו הא  
דרכה ירכים כמיוהו. כחש פירק מלאה מגל שמפכפך ממון אחרים ומחשן  
היא מלאה לא ישיט ערך מרובה לעולם. קול שוט שמכה הסוטים בלכך על  
החילות הכאים עליה למלחמה. ופנס דוהר. ינוהל. כמו מרהרות דהרות אבי  
אבדיו. ואין קצה לגויה שהיא הרונה ער שייכשלו בע אדם כגויים שהיו  
חרכים עליהם כל זה יבוא לה מרוב זנועם שעשה הזונה. רימה אותם לאשה  
זונה שהכל רעים אחריה כך היו כל המלכות מפקשות שלומה והיא אחיהנה  
כוכשת אונם תהנה. והוא ימים מערך כמו את מקורה הערה. וכאשר  
תאמי מן הורה מואך כך האמר מן הערה גיעך. ושמוך כנואי. שישו ווא  
כמו יופי מן יפה. ויש ראה לשו ביזין כמו לראוה כך נהסיר את סדאנו הניח  
מוואה ועאלה. ידור מוכר. פיוש ויגר דערך. שיטאם כך. התטבי דתמט  
אמון שכבשה נכוכרנצ זו היא אלכס נריאה שלמיער. אשר חילים היה מכותה  
שהיו כאים לה הסוחרים מעברו לים. ומים היא חומרה שהיא יושבת על שפת  
הים והים הוא לה כמו חומה. כוש אעצמה. הקפה ואזקה שלגא אמון הס  
כוש ומיער. ואין להם קץ כל כך היו זכים הבאים אליה. ונא הלך שלעצמה  
מורכא כמו יקרא לה נכה בשמו ורכים כמורה. פוט ולוכים היו בעצרתך.  
מרבג לגר אמין. וגם היא לגולה הלכה ולא הועילה כל אלה. ועל נכרמה  
ידו ורל. לשו הטלח הוא כמו וידו אמן כי וצקן בזיקים. לשו שלטאנת  
הוא כמע ודסקנת כפך צוקר. רה: געלמה כאלם המעלים עינו מפני כושתו  
ומהבסה. נשלים נ  
נשלים נחום. ער טין פ הגאון זצוקל.

דף 157 ב - סוף פיי רי"ד לספר נחום



# חבוקוק

שנינו בפרק שנים  
 נחום וחבוקוק נבטאו בימי ד  
 כנעיה ונאמר שלא היה כנעיה כשר  
 לא תקראו על שמוי עד אנד  
 לא יאזכרוני הודו היה ודעו ופרוץ והצריק היה מיטמפני הרשע ועל זה היה אמר  
 הנביא שיועזר לפניך על דבר זה מה צריק אינו יכול להיות ודע לפני הרשע וא  
 זמנה לא תשענה זה העולם הזה אורך מן החכום העעשה לצדיק ולא הושע  
 אונן לפנה גראם זה האורך וקול זה תבט שד וחכום לנגרי שהריר את רוחה  
 זה העוול והי ריב ומדון כלפי ודאוי הוא שיהיה רבר זה שריב ומדון ישא  
 תרשע על הצדיק בתמימה על כן הפוך ומה השתנה דין התורה ולא ירא חכי  
 החכמות לביטחון אופי הנביא ואנונים והביטו בפועלנות שיבוא עליהן על זה  
 ומה יראו תמהו לשון תמימה באדם שרואה דבר חדש והוא תבייה כי פועל פועל  
 הכולל במינים כי אופי הבורא הנב מוקים עליכם הכשרים זהו נבוכדנצר  
 חילתו והולך זה הגוי למרחבי ארץ כמו למרחב לישא משכנות שאינם  
 ידעו שמתכות בכל ידש ומלך על כל העולם כולו הבורא שהוא איים ועל ידי  
 ידעו כי שפעו ושאתו של נבוכדנצר ירא שהוא נוקן לו כל זמנה הקדו לה שאה  
 הנבוכדנצר נהנו מזאת ערב שיהו שחורדין לבלתי ידעו מזאת ערב שאיני  
 לפנה שאתו למרחב בהמה ואינם בעופים אדם אכל זמני ערב שלא מיטא ערך  
 כחיה כיום הם דעבים ושורפים גם אדם אויש לפרש ערב לשון מדבר כמו ער  
 ערב ארץ וכך פי קמחי ופניו לשון פשוט ונגן הש לאכול לשון מהירות  
 כולו להפחיתו על עקבו לא בא לא בטטל החמים הנעשה בתוך ירושל כקמח  
 פנה קרשור אין לו רוחה ופניו לפי שישן עור פנים קרשור שהולכים  
 לפנה חילתו ודוק למחשבו וכל קרש לא פנה הוא ודוק כחול שבו שלש  
 ודוק חילתו ברכות כוללים יתקיים ולפי כחם ודוק חילתו שלש לכל מה  
 חילתו נבואה ישחן לפי שישן עור ופניו חילתו נבואה יתר מן כמכר וסגורן

דף 158 א - תחילת תשלום הפיי לתריעשר (פי ספר חבוקוק)

התרפים - אבן ואפני שום ילדיו ולא לבשו עור אדום שיער להראות לעם כי  
 במבואים כי אדם הקנע מתעורר לפרט שמהיה קונה וקנין ושכר  
 אקפנתאמה חב מתפרנס ומה ללהגבאות לשקר ואמר אלו כל כך היו חר  
 חדים למשירי נביאי השקר סן הארץ שאם יהיה שום אדם שידיו קט צור  
 אעיש טאות או נגלו סקוטעם יאסו לו מה הסנות האלה בן ידך שטא  
 הייה שתבטא לשקר והכרך על דבר זה והוא ישיב ויאמר לו הוכיח על דבר זה  
 זה לא מקרה היה שהוכיח בבר מאהבי שהיה שם לשפחה עשהם סתובכתי  
 בלעזי הרב עזרי על דעו זהו הכומר שהוא ראש ודועה על רוב העולם וקורו  
 פנחא דוע על שכ שהחוט דעו ישו שהן טאן הנביא וקוראו עסיה על שם  
 שהתפשיעו במקום לנה ועגירו והפנינה היצן ישו שהן רמשי פרטו מ  
 משקום ישובם לעבור ליושל על התועים אלו הם אחים קטנים הנקראים  
 פרטיי פקדרי בלעזי והוא מלשן והיא מיטע ואעפ שפאונה טעה לא נעמדו  
 מהם כפולם מכל מקום הנביא מדבר על העגרי כך שטעב ספן רוב פתרון  
 מקרא זה פי שנים שנה יכרתו ויגושו האטלישה יורג בה שרעיה ויעשו  
 השוכה יגו עלשן פרטת לפי הפשט שלמקרא אבל המיטע פוקדים על ד  
 מה שאמרו למעלה והבטו אלו את אגרי קרנו ומפשי אוננו על יסן והג  
 האטיהד שחיה לתוך לשוע נקרא יפרשהו כמו שרשון הכמים זל שאמרו  
 כי הוא משיח בן אפרים שיהרג כמלחמה ויגו ומה שאמר חסו דיקו  
 פי אשר דקרו אוננו האויבים ואם לבו נוקפן אנה מיטע שיהיך שיה  
 ישיב לו המייהד דפיש לו מה שאמר הרב שרי על דוע ועל גב עמיד זהו  
 משיח בן אפרים שהוא אהלי שלבורא והפנינה היצן אל ישו שכשיראה  
 שמלכב מת הם ירפחו לברוח והשיכור יד על התועים הכל כמו שפנישה  
 למעלה על הפשט יתנה יוס טא ליל ופולק שללך נקרק על ירושלם  
 אויב שישלם אוננו ויגו ויפניו וילוש וכל אילו הפנישה אין כמכר

דף 173 א - פיי מבית מדרשו של רייד לזכריה ייג

הפירושים. יש להוסיף לכך את המצאותם של לעזים בניב איטלקי מרכזי-דרומי בפירושים הנ"ל (ראה לקמן), כאסמכתא המחזקת הנחה זו. ניתן להרבות בדוגמאות נוספות על הקשר ההדוק בין שני הפירושים, אך אין זה מגמת המאמר ואכמ"ל.

כפירוש פשטני מבית מדרשו של ר"ד, אפשר מבחינה מסויימת, לשייכו לאסכולת פרשני המקרא הצרפתיים (רש"י, רשב"ם, רי' יוסף קרא ורי' יוסף בכור שור); גם יחס הפיי' לפולמוס נגד הנוצרים, אם כי בגישה חריפה יותר, עולה בקנה אחד עם יחסה של האסכולה הנ"ל לויכוח<sup>14</sup>.

למשל בפיי' לזכריה יג, ז-ח (דף 173א) נאמר: "חרב עורי על רועי [צ"ל רעין]. זהו הכומר שהוא ראש ורועה על רוב העולם וקורוהו הבורא רועי על שם שתחתיו רעו ישרי שהן צאן הבורא וקורוהו עמיתי על שם שתופש עצמו במקום אלוה ועמיתו. ותפוצנה [צ"ל ותפוצין] הצאן. ישרי שהן תחתיו יפוצו ממקום ישובם לעלות לירושל'. על הצוערים [צ"ל הצערים]. אילו הם אחים קטנים הנקראים פראטי מינורי [Frati Minori] בלעז, והוא מלשו' והיא מצער [ברי' יט, כ] ואע"פ שבאותה שעה לא נמצאו מהם בעולם מכל מקום הנביא מדבר על העתיד. כך שמעתי מפי הרב פתרון מקרא זה. פי שנים (ש)בה יכרתו (ו)יגועו [צ"ל יגועו] והשלישית ייותר [צ"ל יותר] בת שיתגייירו ויעשו תשובה, עד עכשיו פירשתי לפי הפשט שלמקרא, אבל המיניים פוקדים על מה שאמרו למעלה [הכוונה לזכריה יב, י] והביטו אליו את אשר דקרו<sup>15</sup> ומפרשי אותו על ישו והמייחד שרוצה לחתוך לשונו בגרונו יפרשוהו כמו שדרשו חכמים ז"ל שאמרו כי הוא משיח בן אפרים שיהרג במלחמת גוג ומגוג<sup>16</sup>. ומה שאומי אשר דקרו פיי אשר דקרו אותו האויבים, ואם לבו נוקפו אנא מצאנו שיהרג שם משיח; ישיב לו המייחד ויפרש לו מה שאומי חרב עורי על רועי ועל גבר עמיתי זהו משיח בן אפרים שהוא אהובו שלבורא. ותפוצנה הצאן אלו ישרי שכשיראו שמלכם מת הם יתפזרו לברות. והשיבותי ידי על הצערים. הכל כמו שפירשתי למעלה על הפשט".

בניגוד לפירושם של רש"י, ראב"ע, ורד"ק על אתר, המפרשים את הפסוקים תוך כדי המנעות מעימות ישיר עם הנצרות בהתבססם על המדרש, רבינו גם בהכירו את הפירושים הנ"ל, נשאר הוא נאמן לשיטתו הפשטנית ומפרש את הפסוק כנגד הנצרות, הן בפיי' המילים "רועי" ו"עמיתי" שהוא מייחסם לאפיפיור והן לפיי' "הצוערים" המסבירים כאחים קטנים הנקראים בלועזית Frati Minori, כאשר כוונתו למסדר הפראנצסקאני שפעל רבות בהמרת יהודים בדרום איטליה במחצית השנייה של המאה ה"ג<sup>17</sup>. יש לציין שרבינו אינו חושש להזכיר את שמו של ישו במפורש, תופעה די חריגה למיטב ידיעתנו. רבינו מביא גם את דרשת חז"ל בהוספת פירוש משלו, אך מעדיף הוא את הפשט המזכירו שנית בסוף דבריו.

בן אבנא והבית: בלתי שאם חייב לא לרן וזה העולם וס' צאתו וזהם וס' צאתו  
תשובה הייה: מלחציותם לנכך מקריה לשלוח לכם חזקתו  
החשיבהם בתשובה

היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי

היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי

היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי

היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי

היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי  
היה רצון ה' בלתי בלתי ונראה לראות פניו של בלתי

בפיי מפורשים פסוקים נוספים המתייחסים לנצרות בצורה שלילית. כגון, בחבקוק ב, יח מפורש: "ומורה שקר. שמינה עליו מה הועיל לו ביום פורענותו. הכומר קורא מורה על שם שמורה בהקב"ה לשי' סורר ומורה [דבי כא, יח]". ועוד בפיי לזכריה י, יא, קוראים: "ועבר בים צרה. במדינות הסמוכות לים, כגון אדום ויון אנטוכיאה עד רומי הרשעה, על כולם יעבור צרה גדולה לעתיד לבוא".

### ה. הלעזים שבפירוש

בפירוש למלכים ותשלום הפירוש לתרי עשר מצאנו 17 לעזים איטלקיים, רובם מנוקדים כאשר ביטוי הלעז המנוקד מעיד על ניב איטלקי מרכזי-דרומי. חלק מן הלעזים דלהן מופיעים כאן לראשונה, מימצא התורם גם לחקר השפה העממית האיטלקית (volgare) העתיקה. ההערות ללעזים שבפיי לסיי מלכים מובאים עם הטקסט לקמן ואילו הלעזים שבפיי לתרי עשר מוסברים ברשימה הכללית הבאה.

- 1) מל"א ז, יט: מעשה שושן. הנקרי ייליון [giglio] בלעז.
- 2) מל"א י, יא: אלמוגים. קורל [coralli] בלעז.
- 3) מל"א יד, ג: וניקודים... פת המתובלת בתבלין שנילושה בדבש, מושטצולי [mostaccioli] בלעז.
- 4) מל"א יט, ד: רותם. יניפרי [genipre, ginepri] בלעז, והוא עץ.
- 5) מל"ב ט, יג: גרם. גרדני [gradu, grado] בלעז.
- 6) מל"ב כא, יב: תצלנה. לשון מצלתיים, בוגינרי [buccinari] בלעז.
- 7) מל"ב כה, א: דייק. פיירא [ferrera] בלעז.
- 8) חבקוק ג, י (דף 161א): נשא... סוסטנירי [sosteneri] בלעז. באיטלקית sostenere, כלומר לשאת, להחזיק.
- 9) צפניה א, יא (דף 162א): המכתש. המכתש יקרא הדפוס שמצוירין שם המטבע. ציקא [zecca] בלעז. וכן באיטלקית פירושו מטבעה.
- 10) צפניה ב, ט (דף 162ב): ממשק חרול. מקום מילוי חרולים מלשוו כמשק גבים שוקק בו [ישעיה לג, ד]. חרול הוא כמו כסו פניו חרולים [איוב כד, לא], אורדיקא [ordica] בלעז. באיטלקית ortica פירושו חרול, סרפד.
- 11) צפניה ג, ג (דף 162ב): גרמו... שפולפרי [spolpari] בלעז. באיטלקית: spolpare להסיר בשר.

12) חגי ב, טז (דף 164ב): פורה. כמו ויעש פאורות [כנראה צ"ל ותעש... פארות. יחזקאל יז, ו] סרמינטו [sarmento] בלעז. מלטינית Sarmantum דהיינו ענף יבש, זמורה, זרד. עיין: S. Debenedetti Stow, *Jehudah ben Mosheh ben Daniel Romano, La chiarificazione in volgare delle "espressioni difficili" ricorrenti nel Mishneh Torah di Mosè Maimonide*, parte II, Torino 1990, p. 238.

- 13) זכריה א, ח (דף 165א): שרוקים. הם לא אדומים ולא שחורים ממש, מורילי [morelli] בלעז. באיטלקית: mori. כלומר שחומים.
- 14) זכריה ט, ז (דף 169א): והיה ארצו כאלוף במלכות יהודה, פרינציפטו [prenzepato] בלעז. באיטלקית: principato, דהיינו נסיכות, מלכות.
- 15) זכריה ט, טז (דף 169ב): מתנוססות... שאו נס בגבעה, קומפלונירי [comfaloneri] בלעז. באיטלקית: confalonieri, נושאי הנס, דגלנים.
- 16) זכריה יג, ו (דף 173א): בבית מאהביי. שהייתי שם לשמוח עמהם, מנזבנינצה [menesvenienza] בלעז. לעז זה אינו מופיע למיטב ידיעתנו בטקסים הוולגאריים וכנראה הכוונה למקום חסר נימוס או מוסר.
- 17) זכריה יג, ז (דף 173א): על הצוערים. אילו הם אחים קטנים הנקראים פריטי מינורי [frati minori] בלעז. וכן באיטלקית, הכוונה למסדר הפראנצסקאני (ועיין לעיל ובהערה 17).

### ו. שאלת המחבר וזמנו

לאור דברינו לעיל נאמר שהפיי שלפנינו דומה רבות לפירושי הרי"ד למקרא, מבחינת סגנונו, תכנו, שיטתו הפשטנית ושימושי באותם מקורות. המחבר הינו עלום שם שחי בסוף המאה השלוש-עשרה או תחילת הארבעה-עשרה באיטליה, זאת לאור הלעזים בניב איטלקי מרכזי-דרומי שבפירושו. גם ויכוחו העוקצני נגד הנצרות (במיוחד כנגד המסדר הפראנצסקאני) הבא לידי ביטוי בפירושו מסייע להשערה זו. יש להניח ששהה בחבל אפוליה או ברומא, מרכזים תורניים באיטליה באותה תקופה. בפירוש למלכים א, ו, ו נאמר: "כך פיי הגאון פרי המוכר את הבית במהדורא תליתאה" וכן באותו פרק, בפסוק ז כתוב: "וכעניין זה פירש הגאון" וכנראה כינוי הגאון מכוון לרי"ד. כפי שכבר צויין, בסוף פיי הרי"ד לנחום (ג, יא) המעתיק מכנה את הרי"ד בשם הגאון ("נשלם נחום. עד כאן פיי הגאון וצוק"ל"). ההנחה המתקבלת על הדעת היא שהמעתיק הינו מחבר פירושינו שערך והשלים את פירושי רבו למלכים ולתרי עשר (למרות שבפיי לתרי עשר מובאים פירושים בשם רבו בזו הלשון: "כך שמעתי מפי הרב פתרון מקרא זה": פיי לזכריה יג, ז, ראה לעיל).

der Juden in Rom, Berlin 1896, vol. I, p. 387-392; U. Cassuto, in *Encyclopedia Judaica*, Berlin, vol. IV, col. 997-998.

- פירושו לסי מלכים (מס' מל"א ז, טו) ולדה"י טרם פורסמו.
5. פירוש זה אינו של ר' בנימין בוציקו היות שפירושו של בוציקו שונה לגמרי ומבוסס הוא על התרגום והמדקקים הראשונים (ר' יונה ו' גנאח, בית קמחי, ו' סרוק ואחרים) מה שאין כן כ"י זה.
6. תודתו נתונה לד"ר מאיר רבינוביץ, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, שאישר לנו לפרסם את תשלום הפירושים מתוך כה"י הני"ל. בעז"ה מקוים לנו שבעתיד נזכה להוציא לאור גם תשלום הפי' לסי תרי עשר. כמו"כ מודים לנו לד"ר בנימין ריצ'לר, סגן מנהל המכון לתצלומי כה"י העבריים שבירושלים שהפנה את תשומת לבנו לכ"י זה.
- 6א) הרי"ד פירש את סי יחזקאל עד פרק מ' ובתחילת אותו פרק מסביר הוא מדוע לא המשיך לפרש וז"ל: "מדות הבית וסדר הקרבנות ומשפט הכהנים האמורים כאן, אין אדם בעולם שיוכל לעמוד על אמיתותם ואם הקדמונים שהיו סמוכים לנבואת יחזקאל ביקשו לגנוז מפני שלא יכלו לעמוד על בוריו עד שבא חנניה בן חזקיה בן גרון ופירשו ואיך נעמד אנתנו על אמיתת דבריו, עד אשר יזכינו הבורא לראות המעשים ואז נתבונן על דבריו".
7. מדף 101א עד 101ב, פירוש ליחזקאל ה, טז עד ז, כ. קיים ערבוב בהרכבת קונטרסים יא ו-יג שבכה"י וחסר פירוש לסוף סי ירמיהו ותחילת סי יחזקאל.
8. יש לציין שהביטוי "כבודך ה"י מופיע אחרי שנת 1280, עיין: M. Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Books*, Jerusalem, 1993, p. 57 note 27, p. 65. אנו מודים לפרופ' מלאכי בית-אריה שהפנה אותנו למאמר.
9. עיין: מלמד, מאמר הני"ל (הערה 2), עמ' 290.
10. עיין: ורטהימר, פירוש נביאים וכתובים, הני"ל (הערה 2), כרך א, עמ' מד.
11. הני"ל, עמ' מג-מד.
12. על כמה נוסחאות לתרגום, ראה: אי שפרבר, כתבי הקדש בארמית, לידן 1959. על שינויי הנוסח בתרגום בפירושו של רד"ק, עיין ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ירושלים תשל"ה, כרך ב, עמ' 766-775 ועל שימוש רי"ד בתרגום, ראה, הני"ל, לפירוש נ"ך של ר' ישעיה מטרנאי (הנוכח לעיל), עמ' 292-293.
13. ורטהימר, הני"ל, עמ' כ-כא; מלמד, הני"ל, עמ' 300; וכן בהקדמתו של ח"ד שעוועל לנימוקי חומש לרי"ד (הני"ל, הערה 2), עמ' ד. גם ר' צדקיה ב"ר אברהם מרומי, בספרו שבלי הלקט מכנה לפעמים את רש"י בשם המורה. עיין: שבלי הלקט ח"ב, מהד' שי חסידה, ירושלים תשמ"ח, שם במפתח עמ' רמו.
14. על הפולמוס יהודי-נוצרי בפרשנות המקרא, ראה: שי ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט (בעמ' 82 ישנה התייחסות פ"י ריא"ז לכמרים); י רוזנטל, הפולמוס האנטי נוצרי בפירוש רש"י על התנ"ך, מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 103, הערות 12-13, עמ' 113-114; אי גרוסמן, הפולמוס היהודי-נוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה הי"ב, ציון נא (תשמ"ו), עמ' 29 הערה 1 (ביבליוגרפיה על נושא זה) וכן במיוחד בעמ' 39-40, 58-59. וראה גם מלמד, הני"ל, עמ' 284 שכתוב: "בכמה מקומות בפירושו [הרי"ד] רומז תשובה לנוצרים, וגם עוקץ אותם" ועיי"ש דוגמאות. על קשר פירושו הפשטני של רי"ד לפרושים הפשטניים של המפרשים הצרפתים ראה: אנציקלופדיה מקראית כרך ח, ירושלים תשמ"ב, ערך תנ"ך, פרשנות עמ' 708.

לגבי זיהויו של תלמיד רי"ד זה אין בידינו נתונים מפורשים המציינים את שמו, אולם לא נרחיק לכת אם נאמר שמחברנו הוא ר' שלמה מטרנאי המכנה את הרי"ד בשם הגאון (ועיין הערה 54 בגוף הטקסט), או ר' שמואל<sup>18</sup> או אפילו רבינו צדקיה ב"ר אברהם בעל שבלי הלקט<sup>19</sup>. במהדורה זו הוספנו פיסוק, אולם ד"ה והמילים המנוקדות מופיעות כך בכ"י. אנו תקווה שלא יצאה שום שגיאה תחת ידינו ונודה לה' שזיכנו להוציא לאור מתעמולה תורתן של חכמי איטליה הראשונים.

## הערות

1. עיין: ע' רוזנפלד, פסקי הרב ישעיה דטראני, סיני נד (תשכ"ד), עמ' רצ-שא; י"מ תא-שמע, הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ-ישראל, שלם. מחקרים בתולדות אי"י ויישובה, ד (תשמ"ד), 409-416 והספרות שרשמה בשני המאמרים הני"ל וכן בהערה הבאה.
2. ירושלים, הוצאת כתב וספר, תשי"ט-תשל"ח. לסקירה על שיטת פרשנותו של רי"ד, ראה ורטהימר, הני"ל במבוא לכרך א; ע"צ מלמד, לפירוש נ"ך של ר' ישעיה מטרנאי, מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לשי"א ליונסטס במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 279-301 (חזר ונדפס בספרו, מחקרים במקרא בתרגומו ובמפרשיו, ירושלים תשמ"ד). על פירושו לתורה עיין: נימוקי חומש לרבינו ישעיה, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב (נדפס עם פירושי רבינו חננאל על התורה, מהד' ח"ד שעוועל); ורטהימר, הני"ל במבוא לכרך א, עמ' מ-מא. וראה משי"כ לאחרונה י"מ תא-שמע, ספר נימוקי חומש לרבי ישעיה די טראני, ק"ס סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 751-753.
3. נבדקו כה"י הכוללים פירושו של רי"ד לנביאים כדלהלן: א) נ"י, בהמ"ל כ"י L1040/4 (סי 24232); ב) פאריס, הספריה הלאומית, כ"י 217/1 (סי 26877) שנעתק בשנת 1297 והשתמש בו ורטהימר; ג) שם, כ"י 218/1 (סי 27826); ד) רומא, אנגליקה Or.72/2 (סי 11715) שנעתק בשנת 1327 בפראסקטי; ה) שם, כ"י 80,1 (סי 11722); ו) לונדון, הספריה הבריטית, כ"י 237/1 (סי 5428); ז) מילאנו, אמברוסיאנה, כ"י 28,1 (סי 12030); ח) פארמה, פאלטינה, כ"י 393/1 (סי 13511); ט) שם, כ"י 470/1 (סי 13658); י) שם, כ"י 195/1 (סי 13663); יא) אסקוריאל, כ"י G.II.16 (סי 8818). מתמיה שהרב ע"צ מלמד מזכיר שלוש פעמים מפירושי הרי"ד למלי"ב (במאמרו הני"ל, עמ' 297: "סוף מלכים ב"; עמ' 300: מלי"ב ב, ה; מלי"ב ג, כז ועיין גם בעמ' 279) וכנראה מצטט הוא מתוך דברי ר' בנימין בוציקו וצ"ע.
4. אמנם כ"י אסקוריאל הני"ל, הכולל גם "תשלום פירוש מלכים" לר' בנימין בוציקו, נעתק בשנת מ"ז (1287) ושמו שם טעות סופר והדבר צ"ע. על ר' בנימין ע"י: H. Berger, *Der Commentar des R. Benjamin b. Jehuda zu den Spruchen, MGWJ45 (1901), p. 138-165, 373-404; Id. R. Benjamin b. Jehuda und sein Commentar zu Esra und Nehemia, Magazin fur die Wissenschaft des Judenthums, 1889, p. 207-254; Id., Commentar zu Esra und Nehemia von R. Benjamin ben Jehudah... Kobez al-Jad 7 (1895); H. Vogelstein, P. Rieger, Geschichte*

(מכון לתצלומי כה"י העבריים, ירושלים, ס' 24209)

ד' 229 - 248 = ספר מלכים

מלכים א

א

- א. והמלך דוד זקן בא בימים וגו'. ולא יחס לו. מפני שראה המלאך על ירושלים וחרבו שלופה כמו שאמי למעלה בסוף ספר שמואל<sup>1</sup> נתפחד ונתקרב דמו?<sup>2</sup>
- ב. ותהי לו סוכנת. לשוי חימום. כמו (ו)בוקע עצים יסכן בס?<sup>3</sup>
- ד. והמלך לא ידעה. לא רצה לבא עליה שהבתולה מחממת ולא הבעולה<sup>4</sup>.
- ו. ואותו ילדה אחרי אבשלום. אבשלום היה בן מעכה ואדוניה היה בן חגית. ואחרי שילדה מעכה את אבשלום ילדה חגית את אדוניה. וכך מפורש בספר שמואל<sup>5</sup> ובא לומר לך שאבשלום שהיה בכור כבר מת נשאר אדוניה בכור וגדול מכולם והוא היה ראוי למלך.
- ט. אבן הזוחלת. שהיו מים נובעים וזוחלים ממנה ומשם היה יוצא עין רוגל.
- י. ואת נתן הנביא לא קרא. אותם שהיו חפצים במלכותו קרא, ואותם שלא היו חפצים במלכותו לא קרא<sup>6</sup>.
- טו. משרת את (פני) המלך. מפני שנתחברו שני תוים נפל האחד ומשפטו משרתת?<sup>7</sup>
- כא. חטאים. מוסרים ומגורשים כמו קולע [באבן] אל השערה ולא יחטיא<sup>8</sup> ותרגומי מיתרכין.
- לא. יחי אדוני המלך [דוד] לעולם. לזמן ארוך וכן כל עולם שבתורה מתפרש לזמן ארוך.
- לח. והכרתי והפליתי. תרגומי קשייתא וקלעיא?<sup>9</sup>
- לט. קרן השמן. שמן המשחה שעשה משה רבינו שממנו נמשחין המלכים<sup>10</sup>.
- מ. ותבקע הארץ. דיברו כתוי בלשוי הבאי<sup>11</sup>.
- נ. ויחזק בקרנות המזבח. מי שהיה חוטא לחבירו והיה ירא שמא יהרגנו היה מחזיק בקרנות המזבח שימחול לו בעבור אהבת השם ומפני זה כתוי בהורג מזיד מעם מזבחי תקחנו למות<sup>12</sup> שלא תניחנו<sup>12</sup> בעבור קרנות המזבח.

15. יוחנן יט, לו, עפ"י זכריה יב, י.

16. עיין תלמוד בבלי, מס' סוכה נב ע"א.

17. על הצקתם של הפרנצסקאנים ליהודים, עיין: J. Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca London, 1982, במאה הי"ג, ספר זכרון לאי גולאק ולשי קליין, ירושלים תשי"ב, עמ' 931 ואילך; איתאל מילאנו, הכנסייה ויהודי רומא במאות השלוש עשרה והארבע עשרה בתוך: אי"י, ספר שלישי (תשי"ד) במיוחד ע"ע 226-223. J. Starr, *The mass conversion of Jews in Southern Italy (1290-1293)*, Frati הערך ראה הערך *Enciclopedia Italiana*, vol. XVI, p. 203-211; *Speculum* 21(1946), p. 34-39; Minori בתוך: 34-39.

18. עיין: אי"י ורטהימר, תשובות הרי"ד, ירושלים תשכ"ז עמ' תב.

19. על היחס בין בעל שבלי הלקט לרי"ד, ראה ש"ק מירסקי, ר' ישעיה ובעל שבלי הלקט, תלפיות ט, קובץ א-ב, ניו יורק תשכ"ה, עמ' 49-109; הקדמת מירסקי לסי שבלי הלקט השלם, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 33-34; י"מ תא-שמע, הני"ל (הערה 2) עמ' 753; הני"ל ספר שבלי הלקט וכפיליו, איטליה יא (תשנ"ה), עמ' לט-נא; הקדמת שי חסידה לסי שבלי הלקט ח"ב, הני"ל (הערה 13 לעיל), עמ' 20, 65-71. אין להוציא מדי אפשרות שמחבר הפי הוא ריא"ז נכד הרי"ד, אולם היות ולא מצאנו בפני שלפנינו לשונות וכינויים ידועים כ"מז"ה" [מורי זקני הרב] וכיו"ב שהשתמש בהם הריא"ז לכנות את סבו, אפשרות זו נראית פחות סבירה. יש לציין שר' ישעיה כמעט ולא מציין את רבותיו וכמעט שאין לנו עדויות על תלמידים של רי"ד שמוסרים הלכות ופירושים משמו, דוגמא חריגה ויחידה למיטב ידיעתנו על תלמיד רי"ד שמוסר הלכה בשם רבו אנו מוצאים בכ"י אוקספורד-בודלי Mich. 307 696/4 (מספרו במתכ"י ס' 20609) "הלכות בדיקות הריאה" [דף 337-347]. בדף 40 כתוב: "... ומה שכתב רש"י אינונית דוורדא כל היכי דסריכי טריפי קיבלתי ממהר' ישע'י מטערנא דדייקי אם היא סריכי באומי או באונות...". אנו מודים לפרופ' י.מ. תא שמע שהיפנה את תשומת לבנו לענין זה ועל הערותיו המחכימות.

ג. למען תשכיל. תצליח.<sup>13</sup>

ה. וישם דמי מלחמה בשלום. שאם היה הורגם במלחמה לא היה נענש, אלא הרגם בעודם עמו בשלום. וישם דמי מלחמתו [צ"ל מלחמה] בחגורתו אשר במתניו. שם העון על מלבושיו ועל מנעליו. שהעון הוא מוצמד עליו כמלבושו וכמנעליו.

ח. מבחורים. שם מקום.<sup>14</sup> נמרצת. מבוארת ומפורשת כמו מה נמרצו אמרי יושר.<sup>15</sup>

ט. ועתה אל תנקהו. כי אני נשבעתי שלא אמיתנו אני אבל בני לא נשבעתי לך.<sup>16</sup>

יז. ויתן לי את אבישג השונמית לאשה. שלא היתה אשת אביו ואפי' לא קידשה כמו שפירשו רבותי ז"ל בסנהדרין בפרי' כהן גדול.<sup>17</sup>

כא. ויתן את אבישג. כמו לזאת יקרא אשה.<sup>18</sup>

כב. ושאלו את המלוכה. שאין הדיוט משתמש במה שהמלך משתמש. ואם יראו העולם שמשתמש במה ששנתמש המלך יאמרו מלך הוא.<sup>19</sup>

כו. ענתות לך על שדך. שם מקום הוא, וציוה לו המלך שישב שם.<sup>20</sup>

כז. למלא את דבר יי' אשר דיבר על בית עלי בשילה. שאמ' לו הנה ימים באים וגדעתי את זרועך.<sup>21</sup>

כח. והשמועה באה עד יואב. שהמלך המית אדוניהו ונתפחד מן המלך שיואב נטה אחרי אדוניהו. ורצה להחזיקו במלוכה ולפיכך נתפחד מן המלך.<sup>22</sup>

לו. ולא תצא [משם] אנה ואנה. כי אני חושדך שמא תפתה את ישראל למרוד בי כמו שמרדת באבי, לפיכך אני מזהירך שאם תצא אתה חייב מיתה, שבחזקת מורד אתה בעיני, אם תצא.

ג

א. ויתחתן שלמה את פרעה. גיירה ואחר כך נשאה.<sup>23</sup>

ד. הבמה הגדולה. הוא המשכן שעשה משה.<sup>24</sup>

ד

ג. המזכיר. יועץ.<sup>25</sup>

ד. וצדוק ואביתר כהנים. יש לתמוה והלא כבר גירש אביתר ואמר לו ענתות לך-<sup>26</sup> ? ויש לומי אביתר אחר היה?<sup>27</sup>

ה. על הנצבים. ממונים שנתמנו על ערי ישראל כמו שמפרש והולך.<sup>28</sup> רעי [צ"ל רעה] המלך. שני לך.<sup>29</sup>

יט. ונציב אחד אשר בארץ. שהיה ממונה על כולן<sup>30</sup> וזהו שכתב למעלה ועזריהו בן נתן על הנצבים.<sup>31</sup>

ה

ב. ויהי לחם שלמה. סעודתו בכל יום.<sup>32</sup>

ג. בקר רעי. מן האחר.<sup>33</sup> וברבורים אבוסים. תרגומי' ועופ[ן] א פטימיא.

ו. ארבעים אלף אורות סוסים. וחמור אבוס בעליו תרגו' אוריאי דמרוהי.<sup>34</sup> ובדברי הימים כתי' ארבעת אלפים.<sup>35</sup> פירשו רבותי ז"ל בסנהדרין בפרי' כהן גדול אי ארבעים אלף אומי אורוות היו בכל אחד ואחד היו ארבעת אלפים איצטבלאות ואי ארבעת אלפים אורוות היו בכל אחד ואחד ארבעים אלף איצטבלאות.<sup>36</sup>

יא. מאיתן האזרחי והימן וכלכול ודרדע. חכמים היו שהיו יחידים באותו הפרק והם מותרים בדברי הימים.<sup>37</sup>

יב. וידבר שלשת אלפים משל. שתיקן משלים בחכמתו על כל דבר ודבר משל למה הדבר דומה. וגם עשה אלף וחמשה שירים, וכל אלו לא נכתבו לפי שלא היו ברוח הקודש, ואותם שנכתבו היו ברוח הקודש.<sup>38</sup>

יג. וידבר על העצים. שידע טבעם ולאיזה חולי מועילים.

יז. מפני המלחמה אשר שבבוהו. כמו כי תקראנה מלחמה.<sup>39</sup>

כז. ואני אשימם דבורות בים. אסדר מהם העצים לעשות מהם כעין דוגיות הנוהגות בים.<sup>40</sup> וניפצתים שם. בים הולכים מסודרים זה בזה מחוברים וכשמגיע ביבשה מתיר חיבורים ומנפצם ומעלה אותם אחד אחד.

כה. מכולת לביתו. בא הדגש תחת האלף.

ל. הנצבים. הממונים עליהם. שלשת אלפים ושלש מאות הרודים בעם. ובדברי הימים אומי' ושלשת אלפים ושלש [צ"ל שש] מאות מנצחים להעביד את העם.<sup>41</sup> ולפנים אומי' בספר זה חמשים וחמש מאות הרודים בעם.<sup>42</sup>

ובדברי הימים אומי' חמשים ומאתים הרודים בעם.<sup>43</sup> וכך תפרש לארבע מקראות הללו אלו שלשת אלפים ושלש מאות האמורים כאן היו ממונים על מאה וחמשים אלף נושא סבל וחוצב בהר, ושלשת אלפים ושש מאות שאומי' בדברי הימים אותם שלש מאות היתרים היו ממונים על שאר שלשת אלפים ושלש מאות הממונים ונמצאו ממונים על הממונים. ומה שאומי' לפנים בספר זה חמשים וחמש מאות הרודים בעם השלש מאות מהם היו אותם שלש מאות הממונים על שאר הממונים שאמרנו ושאר מאתים וחמשים הנותרים היו ממונים על שאר העם שלישי [= של ישראל] העסוקים במלאכה והם הם החמשים ומאתים הרודים בעם האמורים בדברי הימים. ובדברי הימים אומי' שאלו מאה וחמשים אלף נושא סבל וחוצב בהר וגם

השלשת אלפים ושלוש מאות הממונים עליהם וגם השלש מאות שהיו ממונים על אותם הממונים כולם היו גרים<sup>44</sup>.  
לא. **אבנים יקרות**. כבידות וגדולות או יש לפרש נכבדות. **ליסד הבית אבני גזית**. אפ"י האבנים של יסוד היו גזית כדי שיעלה הבניין ביושר<sup>45</sup>.

ו

א. **בשנה הרביעית**. לסוף הפסוק עונה בשנה הרביעית למלוך שלמה על ישראל. **בחדש זיו**. הוא החדש השני זהו אייר ונקרא חודש זיו שבו יש זיו לכל האילנות<sup>46</sup> ותרגומ' בירח זיו ניצניא<sup>47</sup>.

ב. **ששים אמה ארכו**. ההיכל ובית קדש הקדשים שהכל היה בית אחד וחילקו באמה טרקסין ונשאר ההיכל מ' וקדש הקדשים ס'<sup>48</sup>.

ג. **והאולם**. היא כיפה אחת שהיתה בנויה לפני ההיכל. **עשרים אמה ארכו**. מן הצפון לדרום. **על פני רוחב הבית**. כלומ' ארכו לפי אורך ההיכל שהיה עשרים אמה כך היה חללו של אולם מן הצפון לדרום. **עשר באמה רחבו**. מן המזרח למערב היה במשך עשר אמות. **על פני הבית**. כלומ' האולם הזה היה בנוי במזרחו של בית. ומן הדין שיאמר עשר אמה אורכו ועשרים אמה רחבו אלא כל מידה היתירה קרוייה אורך והפחותה קרוייה רחב<sup>49</sup>.

ד. **חלוני שקופים אטומים**. כתרגומ' פתיחן מלגיו וסתימן מלבר. ושקופים מלשו' וישקף<sup>50</sup>.

ה. **ויבן על קיר הבית יציע סביב**. הם התאים המפורשים במדות<sup>51</sup> שהיו בנויים צפון ודרום ומערב וזה **את קירות הבית סביב**. צפון ודרום להיכל. **ולדביר**. היינו למערב אחר הדביר. **ויעש צלעות סביב**. אותם התאים נקראים צלעות כדאמר' בהמוכר את הבית<sup>52</sup>, שלש שמות יש לו יציע ותא וצלע.

ו. **היציע התחתונה חמש באמה רחבה**. בכל רוח ורוח היו התאים שלשה זה על גבי זה, וכן שנינו במדות<sup>53</sup> שלשים ושמונה תאים היו שם, חמשה עשר בצפון, חמשה על גבי חמשה וחמשה על גביהן, ושבדרום-ה' על גבי ה' וה' על גביהן, ושמונה במערב שלשה על גבי שלשה ובי' על גביהן. וכן עשה בנין התאים סביב לבית בנה כותל אחד רחוק מן הכותל שלבית שש אמות וכותל אחד סמך ודבק כנגדו לכותל הבית. עוביו אמה ונתן קורות על גבי אלו שני הכותלים נמצא רוחב חלל התא חמש אמות. **והתיכונה שש**. כיצד כותל ההיכל היה עוביו שש אמות ומצד החיצון היה עולה ביושר עד תקרת התא האמצעית ושם היה כונס הכותל אמה שלא היה עולה ביושר עד למעלה כמו שאומ' במקרא זה כי מגרעות נתן לבית. ובאותו כונס נתן ראשי הקורות של תא אמצעית וראשי השניים נתן לכותל שבנה כנגדו ברחוק שש

אמות נמצא רוחב חלל התא אמצעית שש אמות. **והשלישית שבע**. שכשעלה הכותל של היכל עד תקרת התא שלישית שם היה כונס עוד הכותל אמה ושם היה נתון ראשי הקורות שלתא שלישית וראשיהן השניים נתן לכותל שבנה כנגדו ברחוק שש אמות נמצא רוחב חלל התא שלישית שבע אמות. נמצא כותל ההיכל בלא הכותל שהיה דבוק לו עוביו למטה עד תקרת אמצעית שש אמות ומכאן ולמעלה עד תקרת התא שלישית, היה עוביו חמש אמות ומכאן ולמעלה היה עוביו ד' אמות, כך פ"י הגאון בפ"י המוכר את הבית במהדורא תליתאה<sup>54</sup>. **כי מגרעות נתן לבית**. זהו מה שאמרנו כי היה כונס הכותל. **לבתי אחוז**. כלומ' שלא להכניס ראשי הקורות בחורי הכותלים שהיו מחלישים הכותל.

ז. **אבן שלימה מסע נבנה**. כאשר היו מסייעין אותה מן המחצב שלימה וגדולה. כך היו משוים אותה עם השמיר ובנין אותה, ונבנה עולה על הבית<sup>55</sup>. **כל כלי ברזל לא נשמע בבית**. ומה שאמרנו למעלה ליסד הבית אבני גזית<sup>56</sup> ומה שאומ' לפני כמדות גזית מגוררות במגירה לא על ידי ברזל נפסלו אלא שהושוו על ידי שמיר והכתו' מוכיח כן שאומר כמדות גזית מגוררות במגירה<sup>57</sup> דמשמע כמידות גזית מגוררות במגירה ולא מגוררות ממש במגירה וכל זה היה על פי הדיבר שלא מצינו בתורה שנאסר הברזל אלא במזבח בלבד<sup>58</sup>. וכענין זה פירש הגאון<sup>59</sup>.

ח. **פתח הצלע התיכונה**. תרגומ' ארעייתא דהיינו הצלע התחתונה<sup>60</sup> היה לה פתח לצד הדרום שהוא כתף הבית הימנית שמאותו פתח היו נכנסין ויוצאין מן היציע לעזרה ודרך אותה נכנסין לכל התאין. ויש לומ' שכיוצא בזה היה פתח לתא שבצד צפון אע"פ שלא פירשו הכתו'. **ובלולים יעלו**. ארובות היו בין התחתונה לאמצעית, ובין האמצעית לעליונה שעל ידי אותן ארובות היו עולין ויורדין מזה לזה<sup>61</sup>. **השלישים**. הם התאים העליונים. התיכונה הראשון מתפרש התחתונה והתיכונה השני מתפרש האמצעית כמו שתירגם יונתן וכך פירש המורה<sup>62</sup>.

ט. **ויספון**. תרגו' וטליל היא התקרה והוא לשון כיסוי. **גבים ושדרות**. שני תקראות הן זו על גבי זו. הגבים הם טבלאות מצויירות יפות שהיו נראות מלמטה ושדרות הן הנסרין חזקים שהיה נתון על גבי הגבים<sup>63</sup>.

י. **חמש אמות קומתו**. נמצא גובה כולן חמש עשרה אמה ומגיעין לחצי גובה הכותל שלהיכל. **ויאחוז את הבית בעצי ארזים**. אלו הם הקורות שנתן מראש כותל צפון לראש כותל דרום שהן אוחות הכותלים כמו שתמצא בבירות גדולות.

יא. **ויבן את קירות הבית מביתה**. מבפנים. **בצלעות ארזים**. טבלאות שלארזים היה מחפה את הכותלים ונקראים צלעות בעבור שהיו עומדות

בצד הקיר. **מקרקע הבית עד קירות הספון**. מבית למטה מקרקע הבית ועד למעלה בשמי קורה ציפה עץ מבפנים וזה עשה בעבור שציפה כל הכותלים מבפנים זהב ואין הזהב נדבק באבנים<sup>64</sup>.

טז. **ויבן את עשרים אמה מירכתי הבית**. אלו הם עשרים אמה שלקודש הקדשים שהם בסוף ההיכל. **מן הקרקע עד הקירות**. הן הנסרים שלתקרה מלשוי קירו. **ויבן לו מבית לדביר לקדש הקדשים**. דביר קורא לאמה טרקסין שבנה להבדיל בין ההיכל לקדש הקדשים ואותה אמה ציפה עץ מבפנים<sup>65</sup>.

יז. **וארבעים באמה היה הבית**. החיצון. **הוא ההיכל לפני**. לשוי פני הוא שהיה ההיכל לפני אמה טרקסין מבחוץ ותרגוי לקבלה.

יח. **וארז אל הבית פנימה**. הטבלאות של ארזים שמהם היה מצופה הבית<sup>66</sup>. **מקלעת פקעים ופטורי ציצים**. היו אותן הטבלאות מפותחים ומצויירים ציורי פקעים וציורי ציצים. מקלעת לשוי קליעה, שהיו עושים הפקעים כעין קליעות וגדילים. ופקעים הוא לשוי קשרים וגדילים. ופטור הוא לשון פיתוח<sup>67</sup> וציצים הם פרחים כמו ויצץ ציץ<sup>68</sup>.

יט. **ודביר בתוך הבית**. ודביר הכין בתוך הבית להבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים, והוא האמה טרקסין. **לתתן שם**. לתת שם בקודש הקדשים הארון<sup>69</sup>.

כ. **ועשרים אמה קומתו**. בפרי המוכר פירות<sup>70</sup> מקשה והכתיי ושלישים אמה קומתו<sup>71</sup> ומה אני מקיים ועשרים אמה קומתו משפת כרובים ולמעלה שהיו הכרובים גבוהים עשר אמות. **זהב סגור**. זהב יפה שאדם סוגרו ואוצרו ואין עושה ממנו מטבע<sup>72</sup>. **ויצף מזבח ארז**. מזבח הזהב שעשה משה מעץ ארז שהיה מצופה זהב עשה לו ציפוי אחר מזהב סגור שהיה יפה מאד.

כא. **ויעבר ברתוקות (ה)זהב**. תרגוי בריחין עבריין<sup>73</sup> וזהו פיי עשה שלשלאות זהב ושם אותם לפני האמה טרקסין וקבע אותן במסמרות ועמדו כעין בריח וכל זה עשה לחזק האמה טרקסין שלא יפול מפני שהיה גבוה שלשים אמה ועוביו לא היה אלא אמה לבד. **ויצפהו זהב**. לדביר<sup>74</sup>.

כב. **וכל המזבח אשר לדביר ציפה זהב**. זהו מזבח הזהב שהיה לפני הדביר וציפהו זהב סגור כמו שאמי למעלה על ציפוי שלמשה.

כג. **עצי שמן**. אחד ממניני ארזים הוא<sup>75</sup>.

כז. **ויתן (שני) [את] הכרובים בתוך הבית**. שנתן אחד לדורם ואחד לצפון והיו פניהם למזרח אצל ההיכל. **וכנפיהם אל תוך הבית**. כנף הימנית שלזה הכרוב וכנף השמאלית שלזה היו אל תוך הבית. **ונגעות כנף אל כנף**. ותחתיהן היה הארון שהיה חלל תחתיהן עשר אמות<sup>76</sup>.

כט. **מסב קלע**. סיבוב שלקלעים מפותחים. **פיתוחי מקלעות**. ציור מקלעות מפותחים וציור כרובים וציור ענפי תמרים<sup>77</sup>. **ופטורי ציצים**. פיתוחי ציצים הם פרחים<sup>78</sup>. **מלפנים ולחיצון**. בין בבית הפנימי בין בבית החיצון שהוא ההיכל.

ל. **ואת קרקע הבית ציפה זהב**. כמו שעשה לכותלים כך עשה לקרקע שציפה הקרקע טבלאות ועל הטבלאות ציפה הזהב בין לבית הפנימי בין לבית החיצון.

לא. **ואת פתח הדביר**. שעשה באותה אמה טרקסין. **עשה דלתות עץ [צ"ל עצי] שמן האיל מזוזות חמשית**. האיל קורא חלל הפתח, ושם בצידי הפתח מזוזות חמשית הצדדין, שמיכן ומיכאן שהדלת זקופה בהן קורא מזוזות, ועשה המזוזות כמין עמודים שעשה לכל עמוד חמשה פנים כדתנן פנטגון<sup>79</sup> שהיו לו חמשה זוויות כך היו אותן המזוזות.

לב. **וקלע עליהן [צ"ל עליהם] מקלעות**. על ידי פיתוח צייר בהם מעשה קליעות ומעשה כרובים ותימורות<sup>80</sup>. **וירד על הכרובים**. תרגומי וירקעו ורדידו<sup>81</sup> שרקע הזהב על אותן הציורים שהיו נראין הציורים על הטסין של זהב.

לג. **מאת רביעית**. מקרא קצר, מאת מזוזות רביעית עשה אותן שכל מזוזה היתה מרובעת בארבעה פנים שנקרא בלשון משנה טטרגון<sup>82</sup>.

לד. **ושתי דלתות עצי ברושים שני צלעים הדלת האחד [צ"ל האחת] גלילים**. שלא היתה הדלת טבלה אחת אלא שתי טבלאות והטבלאות קורא צלעים והיו שתי הטבלאות מחוברין על ידי אונקלאות ברזל והיו נקלפות ומתפשטות וזהו גלילים כשפותחן נקלפות נקלפות זו על זו וכשסוגרן מתפשטות וסוגרות את חלל הפתח. **ושני קלעים הדלת השנית**. היינו קלעים היינו צלעים ותרגוי שווה<sup>83</sup>.

לה. **וקלע כרובים ותימורות**. שצייר הדלתות במיני קלעים וכרובים ותימורות. **מיושר על המחוקה**. שהיה הציפוי מיושר ומיושב על החקק שייראה הציור חוץ לזהב.

לו. **ויבן את החצר הפנימית**. היא העזרה הנקראת מחנה שכינה ומקפת כל הבית כמו שהיה מקיף החצר למשכן. **שלשה טורי גזית וטור כרותות ארזים**. טור אחד שלנסרים שלארזים היה בונה בקיר כדי להיות הבניין קשור וחזק.

לז. **בשנה הרביעית**. למלכות שלמה<sup>84</sup>.

לח. **בירח בול**. בירח שאדם אוסף תבואתו בביתו<sup>85</sup>. **הוא החודש השמיני**. דהיינו מרחשון<sup>86</sup>.